

ORTA ÇAĞLARDA
DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU
(Tarihî Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)

Doç. Dr. Muammer Gül

(Genişletilmiş ve Geliřtirilmiř İkinci Baskı)

İÇİNDEKİLER

İkinci Baskıya Önsöz	7
Birinci Baskıya Önsöz	9
Kısaltmalar	12
Kaynaklar ve Araştırmalar	13
I- Yayınlanmış Belgeler	13
II- Vekayinâmeler	14
1- Özel Vekayinâmeler	14
2- Genel Vekayinâmeler	16
III- Hristiyan Vekayinâmeleri	17
IV- Coğrafyaya Dair Eserler	18
V- Seyahatnâmeler	19
VI- Araştırmalar	19
Giriş	21

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞLARDA DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'NUN TARİHİ VE COĞRAFİ ARKA PLANI

I- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Tarihi ve Coğrafi Arka Planı	29
II- Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun İdarî Taksimatı ...	60

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA MOĞOL HÂKİMİYETİ VE SUTAYLILAR

I- Yakın Doğu ve Anadolu'da Moğol İstilasları	85
1- Moğol İstilasları Öncesinde Yakın Doğu ve Anadolu'nun Siyasî Tablosu	85
2- Moğolların Öncüleri Harezmlilerin Yakın Doğu ve Anadolu'daki Rollerini ve Tesirleri	88

II- Moğolların Kafkasya'yı İstilasası	97
III- Moğolların Anadolu'yu İstilasası ve Selçukluların İlhanlı Devleti'nin Hâkimiyetine Girmesi	104
IV- İlhanlı Devleti'nin Yıkılması ile Ortaya Çıkan Siyasî Teşekküller ...	120
1- Çobanlılar	122
2- Celayirliler	135
3- Eretna Devleti	145
V- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Bir Moğol Hanedanı: Sutaylılar ..	151
1- Sutay Noyan	153
2- Barımbay	160
3- Hacı Tugay ve İbrahim Şah	161
4- İbrahim Şah ve Sutaylı Şeyh Hasan	167
5- Pir Muhammed	169
VI- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki İlhanlı Valileri	171

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DA SOSYAL, KÜLTÜREL, ETNİK VE KABİLEVİ TESİRLERİ İLE MOĞOL İZLERİ

I- Anadolu'ya Gelen Moğol Kabileleri	177
1- Uyratlar	178
2- Celayirliler	188
3- Sulduzlar	189
4- Sünitler	190
5- Tatarlar	191
II- Anadolu ve Ön Asya'da Moğol Nüfusu	193
III- Anadolu'da Moğolların İskânı ve Türkleşmeleri	200
IV- Yer, Aşiret ve Boy Adlarında Moğol Unsurlar ve Anadolu Etnolojisinde Moğol Tesirleri	209
V- Anadolu Kültür Tarihinde Moğol Tesiri ve Mimari Eserler	221
Sonuç	237
Bibliyografya	241
Haritalar	259
Dizin	262

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bu eserin ilk baskısı bundan dört yıl önce yapılmıştı. Amacımız Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Orta Çağlarda bilhassa Moğol dönemindeki genel çerçevesini ortaya çıkarmak ve bugüne ışık tutmaktı. İlk baskısı *XIII ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti* adlı ile çıkan eserimizin bu ikinci baskısı yapılmadan evvel, baştan sona kadar yeniden gözden geçirilerek, gerek ifade ve gerekse üslup olarak, ortaya çıkmış olan eksiklik ve hatalar tashih edilmiştir.

Bu gözden geçirmenin yanında bu baskıda çalışma genişletilerek ve geliştirilerek hazırlanmıştır. Bilhassa ilk baskıda iki başlık altında toplanan Giriş, genişletilmiş ve daha da geliştirilerek Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Tarihî ve Coğrafi Arka Planı adıyla Birinci Bölüm olarak bir bölüm haline getirilmiştir. Burada Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tarihî, coğrafi, siyasî, dinî, etnik ve kabilevî yapısı; bölge ve topluluk isimleri ile kimlik yapısı ele alınmıştır. İkinci Bölüm ve bilhassa Üçüncü Bölüm de yeni kaynak okumaları ve değerlendirmelerin ışığında geliştirilmiştir. Bütün bunlarla birlikte, çalışmanın adını da *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu* olarak ve *XIII ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti* alt başlığı olarak değiştirdik. İlk baskıda iyi bir şekilde hazırlanamayan haritaları da bu baskıda yeni haritalarla yeniden düzenledik.

Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu adıyla çıkan bu çalışmanın, yeni haliyle, sadece tarihî bir dönemi değil, bugünü de anlamamızda daha faydalı olacağına inanıyorum. Haritaların hazırlanmasında yardımını esirgemeyen kıymetli meslektaşım Yard. Doç. Dr. Bahattin Çelik'e teşekkür ederim.

Doç. Dr. Muammer GÜL

Şanlıurfa 2009

BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bu araştırmanın amacı, XIII-XIV. yüzyıllar arasında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Moğol hâkimiyetini incelemektir. Bizi bu çalışmaya yönelten sebeplerden biri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun, Ön Asya ve Türkiye tarihinde önemli bir yere sahip olmasıdır. Zira Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyası, en eski zamanlardan beri, jeopolitik, jeostratejik ve jeokültürel bir fay hattı üzerinde bulunmasından dolayı bölge tarihinin ve meselelerinin anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir.

Diğeri ise, birincisine bağlı olarak farklı zamanlarda ve farklı yönlerden, özellikle Kafkasya ve Arabistan coğrafyasından olmak üzere, bölgenin göç ve istila hareketlerinin bir kesişim alanını teşkil etmesidir. Dolayısıyla her yeni nüfus hareketi bölge tarihi ile Türkiye tarihini derinden etkilemiştir. XI. yüzyılın başlarından itibaren başlayan Oğuz göçü, Yakın Doğu ve Türkiye tarihini nasıl etkilemişse, XIII. yüzyılın başlarındaki Moğol istilasının Ön Asya ve Anadolu'ya sürdüğü Türk-Moğol topluluklarının da bölge üzerinde, hem daha önceki Oğuz göçünü tamamlayıcı olarak hem de getirdiği yeni unsurları ile, önemli rol oynayacağı tabîî idi.

Bu iki noktanın ışığında bizi bu çalışmaya yönelten asıl husus ise, Moğol istilasının Türkiye ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerindeki tesirlerinin hemen hemen hiç çalışılmamış olmasıdır. Modern Türk tarihçiliğinin öncüsü Fuat Köprülü, Türk tarihinin ve tarihçiliğinin meselelerini ele alırken, muhtelif çalışmalarında Moğol istilasının Anadolu'nun

siyasî, sosyal, dinî, kültürel ve demografik yapısı üzerinde etkili olduğunu ve bu meselelerin araştırmaya muhtaç olduğunu söylemiştir. Moğol istilasının Türkiye tarihi üzerindeki tesirlerine dair çalışmalar, O. Turan, F. Sümer ve İ.H. Uzunçarşılı gibi tarihçilerimiz tarafından başlatılmışsa da, bunların devam ettirilmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca bugün Türkiye'nin en hassas bölgesi olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol hâkimiyeti hakkındaki çalışmalar ise birkaç makaleyi aşamamıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin esas meselelerinin çözümünde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tarihî, coğrafi, kültürel ve demografik arka planının bilinmesi gibi bir mecburiyetinin olduğunu hemen herkes teslim etmektedir. Bütün bunlardan dolayı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile tarihî ve coğrafi bakış açısından onun tabii bir uzantısı olan Irak'ın kuzeyinin, Moğol istilası ve sonrasındaki yapısını araştırmaya çalıştık.

Bu çalışmanın Irak'ın kuzey bölgesini de kapsamamasının sebebi, bu bölgenin Orta Çağlarda önce *el-Cezire* ve daha sonra İlhanlılar döneminde *Diyyarbakir* eyaleti adı ile aynı idarî taksimat ve geleneğin içerisinde bulunmasından dolayıdır. Aslında sadece idarî taksimat açısından değil; siyasî, coğrafi ve kültürel açıdan da Irak'ın kuzeyinin tarihini Türkiye tarihinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bundan dolayı okuyucu bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya Orta Çağlarda daha geniş bir pencereden bakmak durumundadır. Yaptığım bu çalışma muhakkak ki eksikliklerden ve yanlışlıklardan muaf değildir. Dolayısı ile okuyucunun tenkit ve izahlarına her zaman açık olduğumuzu, yapılacak tenkit ve izahların hem çalışmamıza hem de tarihin daha iyi anlaşılması zemininde Türkiye'nin meselelerinin çözümünde katkı sağlayacağına inanmaktayım.

Aynı zamanda bir *tarihî coğrafya* denemesi olarak görülebilecek olan bu çalışma, Giriş ve iki bölümden meydana gelmektedir. Giriş'in birinci kısmında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tabii, coğrafi, jeopolitik, jeostratejik ve

jeokültürel konumundan bahsettik. İkinci kısmında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Orta Çağlar boyunca idarî geleneği ve idarî taksimatı üzerinde durduk. Birinci Bölüm'de, Moğolların Yakın Doğu'daki istilasası ile ilişkili olan ve Moğolların Abbasîler, Selçuklular, Eyyubîler ve Memlûkler ile olan ilişkilerini etkileyen Harezmîlileri, Moğol istilasası, İlhanlılar ve onlardan sonra ortaya çıkan Celayirliler, Çobanlılar, Eretnalılar gibi siyasî teşekküller ve bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Irak'ın kuzeyinde hâkim olan *Sutaylıları* ele aldık. İkinci Bölüm'de ise, Anadolu'da sosyal-kültürel, dil, etnik ve kabilevî tesirleri ile Moğol izlerini araştırdık.

Bu çalışmam boyunca bana katlanmak durumunda olan herkese teşekkür ederim. Ayrıca çalışmamın yazılması ve bilgisayar işlemlerindeki yardımından dolayı Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi Efe Durmuş'a teşekkür ederim.

Doç. Dr. Muammer GÜL

Şanlıurfa 2009

I- YAKIN DOĞU VE ANADOLU'DA MOĞOL İSTİLASI

1- Moğol İstilasını Öncesinde Yakın Doğu ve Anadolu'nun Siyasî Tablosu

İslam âlemi Büyük Selçuklu sultanı Sancar'ın 1157 yılında erkek evlat bırakmadan ölümü ile siyasî yönden tam bir parçalanma içerisine girmiştir. İmparatorluğun doğu bölgesinde onun vârisleri arasında ortaya çıkan Harezmşahlar Devleti, Harezm, Horasan ve İran'ın büyük bir kısmına hâkim bulunuyordu. Harezmşahların doğusunda Cengiz Han'dan önce Karahanlıların zayıflamasında rol oynayan Türk-Moğol kabilelerinin hareketlilikleri devam ederken, İran'ın batı bölgesi üzerinde ise, Harezmşahlar Devleti ile Büyük Selçukluların yıkılma süreci içerisinde güçlenmeye çalışan Abbâsî Halifeliği arasında bir mücadele devam etmekte idi. Harezmşahların Moğollara yenilmesinden sonra henüz Moğolların istilasının ulaşmadığı İran'ın büyük bir kısmında, 1224 yılında Celaleddin Hindistan'dan gelmeden önce, Celaleddin'in kardeşi Gıyaseddin Pirşah Azerbaycan, Erzurum ve Irak-ı Acem'de hâkim durumda iken Harezmşahların eski tabileri Barak Hacib Kirman'a, Sa'd b. Zengî Fars'a, Özbek Nahçıvan'a ve Berçemoğlu Süleyman Şah Hemedan'ın kuzey bölgelerine hâkim bulunuyordu¹⁶⁹. Halife en-Nasır li-Dinillah ile Harezmşah Alaaddin Muhammed (1200-1220) arasındaki evvelki mücadelede sultan başarılı olamamış ve gönderdiği bir ordu yenilmişti¹⁷⁰. Bütün

169 Aydın Taneri, *Celaleddin-Harizmşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s. 33-34.

170 İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1984, s. 119-120; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 461-462.

Sünnî İslam âleminin temsilcisi olan Abbasîlerin yanında İran'da Batınîlerin Alamut ve çevresindeki varlığı da göz önünde tutulmalıdır ki, Moğolların Yakın Doğu hâkimiyetlerinde, Abbasî Hali felîğinden sonra manevî yönden etkilerine inandıkları ve ciddiye aldıkları hedeflerden biri de onlar olmuştur.

Kafkaslardaki siyasi tabloda ise, Hristiyan Gürcü ve Ermeni krallıkları Celaleddin Harezmşah'ın Batı İran'da devletini yeniden tesis etmesine kadar daha iyi bir konumda bulunuyorlardı. Ancak Celaleddin Moğol istilasının hemen öncesinde bunlara önemli darbeler vurarak zayıflatmıştı. Arkasından bunlar Moğol istilasının ilk safhasında aynı darbeyi Moğollardan da alınca daha da zayıflamışlardı. Bundan dolayı bilhassa Ermeni kaynaklarında Moğollar (okçu millet) kan dökücü, zalim ve vahşiler olarak vasıflandırılıyordu. Çukurova bölgesindeki Ermeni kaynaklarında ise, bu istilaya doğrudan muhatap olmadıkları ve Türkiye Selçuklularıyla Suriye ve Mısır'daki Türk-İslam devletleri ile bir mücadele içerisinde oldukları için, Moğollardan adil ve hoşgörülü bir topluluk olarak bahsetmişlerdir.

Moğol istilası öncesinde Doğu Anadolu ise; Türkiye Selçukluları, Artuklu ve Eyyubî emirlikleri arasında paylaşılmış bir durumda idi. Doğu Anadolu'nun en önemli merkezlerinden biri olan Ahlat şehri bir Eyyubî melikine bağlı olarak idare edilirken bu aileden gelenler Kuzey ve Orta Suriye'ye kadar olan bölgelerdeki şehirlerde hâkimiyetlerini devam ettiriyorlardı. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra kurulan devletlerden biri olan Zengîler, Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu, Suriye-Filistin ve Mısır'a hâkim olmuşlar ve Nureddin Mahmud b. Zengî ile İslam âleminde Haçlılara karşı cihat bayrağını açmışlardır. Bu devletin içerisinden çıkan ve hemen her yönü ile onun bir devamı olan Eyyubîler hanedanı¹⁷¹ Selahaddin Eyyubî ile cihat bayrağını Kudüs'ü Haçlılardan alarak doruğuna çıkarmışlardır. Ancak 1192 yılında Selahaddin Eyyubî'nin ölümü ile bu geniş coğrafya üzerindeki Eyyubî Devleti, hanedan ve onların üyeleri arasında paylaşılarak parçalanmıştır. 1250 yılında Eyyubî ordularının en

171 Muammer Gül, "Önasya'da Bir Türk Devleti: Eyyubiler (1175-1250)", *Türkler*, C. V, İstanbul 2002, s. 81-82.

önemli gücünü teşkil eden Memlûklerin iktidarı ele geçirmesi ile bu hanedan Mısır, Filistin ve Güney Suriye'deki hâkimiyetini kaybetmiştir. Eyyubîlerin içerisinde çıkan Memlûkler, bu geniş coğrafyada siyasî birliği hemen kuramamışlar ve bundan dolayı da Eyyubî meliklikleri Kuzey Suriye'den Doğu Anadolu'ya kadar olan bölgelerdeki şehirlerde adacıklar şeklinde Moğol istilasına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak, 1260 yılında Ayn-ı Calut Savaşı'nda Memlûklerin Moğol ordusunu yenmesi Moğolların yanında yer alan Eyyubîlerin sonunu hazırlamıştır. Bu durum aynı zamanda Memlûklerin muhtaç oldukları meşruiyetlerini kazanmaları ve İslam âleminde şöhretlerinin yayılması ile hâkimiyet alanlarında siyasî birliklerini de kuvvetlendirmişlerdir.

Bu sırada Yakın Doğu'daki siyasî tabloyu tamamlayan unsurlardan biri de Meyyâfârikîn, Hısn Keyfâ ve Mardin'de varlıklarını sürdüren Artukoğulları hanedanına mensup hükümdarların başında bulunduğu Artuklu Türkmen beyleri idi. Irak'ın kuzeyinde ise Musul Emiri Bedreddin Lülü bulunmaktaydı.

Moğol istilası öncesinde Yakın Doğu'daki en önemli devletlerin başında Türkiye Selçukluları gelmektedir. Moğol istilası Anadolu kapılarına dayandığı zaman Türkiye Selçukluları'nın başında I. Alaaddin Keykubad (1220-1237) bulunuyordu ve bu büyük sultanın başında bulunduğu devlet her yönüyle en parlak dönemini yaşıyordu. İleri görüşlü bir devlet adamı olan Keykubad, ülkesinin başına gelecekleri önceden sezercesine, bu büyük Moğol tehlikesi karşısında diplomatik yollarla iyi ilişkiler kurmaya çalışırken bir taraftan da Yakın Doğu'daki İslam devletleri ile ittifak düşüncesini beslemekteydi. Ancak iyi ve cesur bir asker olan fakat ileri görüşlü olamayan Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat ve çevresindeki tahribatı ve arkasından Yassıçemen Savaşı'nda Alaaddin Keykubad'a yenilmesi böyle bir ittifak düşüncesini ortadan kaldırdı. Kendi başının çaresine bakma düşüncesinde olan Keykubad'ın, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da siyasî birliği sağlama çabası içerisinde iken ölümü Türkiye Selçukluları ve bölge açısından önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Türkiye Selçukluları'nın başına geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile birlikte Moğollar Anadolu içlerine müdahale etmek için çok fazla beklemelerinin gerekmediğini çok kısa bir sürede anlayacaklardır.